

La propietat de la terra a Múrcia. Introducció metodològica

per *Maria Teresa Pérez Picazo*

L'evolució de les estructures de la propietat murciana, tant des del punt de vista d'una perspectiva econòmica com social, no ha estat mai fins ara objecte d'una reflexió global. Tanmateix, això no ha estat impediment per a sostenir sovint una sèrie d'abusives generalitzacions sobre un suposat predomini de la petita propietat o sobre el caràcter patriarcal i harmoniós de les relacions entre els terratinents i la seva força de treball, car és evident la ideologia conservadora o funcionalista subjacent sota aquests tòpics. D'aquí la necessitat d'una investigació sistemàtica, basada en una quantificació rigorosa que tregui a la llum allò que hi ha de veritat o d'interessada llegenda. Una primera aproximació, no gens menys, ens pot ser d'utilitat en la mesura que ens doni compte de l'estat de la qüestió i del material heurístic disponible.

Fonts i bibliografia

El tema que ens ocupa és susceptible d'un enfocament interdisciplinari: economistes, geògrafs i historiadors acostumen a interessar-s'hi, si bé des de diverses dimensions temporals. Per als dos primers, el passat només interessa si permet l'establiment de successius talls que manifestin l'estat de la qüestió en moments puntuals o la descoberta del punt de partida d'un fenomen actual. A més, en un bon nombre de casos, propendeixen a analitzar les estructures de la propietat com una variable independent, aïllant-les del sistema econòmico-social al qual pertanyen. Per contra, els historiadors cerquen la continuïtat, la dimensió diacrònica, és a dir, la cronologia pas per pas per tal de percebre el mecanisme de les evolucions i les possibles transicions d'un sistema a l'altre. Dos llibres molt aconseguits il·lustren la doble perspectiva: per part dels geògrafs, el de J. Romero sobre València,¹ i per part dels historiadors el de R. Villares sobre Galícia.²

En el cas de Múrcia, ens trobem davant una flagrant desproporció entre les aportacions respectives d'ambdós tipus d'especialistes. Hi ha una proveïda sèrie de treballs redactats per geògrafs, que podem agrupar en dos blocs:

1. J. ROMERO GONZÁLEZ, *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX* (Madrid 1984).
2. R. VILLARES, *La propiedad de la tierra en Galicia, 1500-1936* (Madrid 1982).

a) Estudis de caire comarcal, caracteritzats per l'ambició «totalitzadora» de l'anàlisi (relleu + clima + vegetació + recursos econòmics), la qual cosa motiva la inclusió d'un capítol més o menys extens dedicat al repartiment de la superfície cultivada.³

b) Petites monografies centrades de manera exclusiva en la dita qüestió,⁴ de vegades dins el context de revistes universitàries murcianes, com ara «Papeles del Departamento de Geografía», i d'altres dins el de publicacions o simposis de caràcter nacional.

D'una manera o d'una altra, doncs, a penes hi ha cap comarca desprovèida d'anàlisi geogràfica sobre llurs estructures de la propietat, però si ens traslладem a l'àmbit històric, ens trobem gairebé amb el buit: a l'escassa densitat de monografies d'història agrària, i, per tant, d'investigació sobre l'evolució de les indicades estructures, s'hi afegeix el caràcter poc afortunat de la metodologia seguida en obres de conjunt⁵ o parcials⁶ respecte a aquestes. Més encara, fins al moment només s'ha realitzat una tesi de llicenciatura que s'ocupi d'aquests problemes,⁷ i encara dins la mateixa línia.

Aquest buit bibliogràfic i, per contrast, la riquesa de les fonts conservades, ens estimula a investigar les formes successives assumides per la distribució i l'explotació de la terra durant el període més ben documentat: 1750-1936. Hem acabat pràcticament el buidatge de la principal documentació existent i només ens manca la programació de les dades obtingudes i passar-les a l'ordinador. Al llarg de molts anys d'esforços han anat sorgint, d'una banda, els trets essen-

3. Vid. F. CALVO GARCÍA-TORNELL, *Continuidad y cambio en la huerta de Murcia* (Múrcia 1975); R. HERIN, *Les «huertas» de Murcie* (Ais de Provença 1981); A. MORALES GIL, *El Altiplano Yecla-Jumilla* (Múrcia 1972); J. L. GONZÁLEZ ORTIZ, *El Noroeste murciano* (Múrcia 1948); J. GÓMEZ ESPÍN, *Abaran, centro de producción y comercialización de los productos agrarios* (Múrcia 1983); F. MÉNDEZ GARCÍA, *Geografía agraria de Totana; un municipio del Valle del Guadalentín* (Lorca 1976).

4. Sobre la comarca de la capital, vid. J. CALVO GARCÍA-TORNELL, *Los cultivos y la estructura agraria en la huerta de Murcia*, «Papeles del Departamento de Geografía», núm. 3 (1971), ps. 135-138; *La formación del paisaje agrario de la huerta de Murcia*, «Revista de Geografía», vol. VI, núm. 1 (1972); sobre la Cuenca de Mula, vid. A. LÓPEZ ONTIVEROS, *La estructura de la propiedad en la cuenca de Mula*, dins «Anales de la Universidad de Murcia», xxviii (1970). Reeditat a *Estudios de Geografía de Murcia* (Múrcia 1982), ps. 13-175.

Sobre l'altiplà Yecla-Jumilla, A. MORALES GIL, *La propiedad rural en el Altiplano Yecla-Jumilla durante los siglos XVIII-XIX*, «Papeles del Departamento de Geografía», 2 (1970), ps. 109-129.

Sobre el Campo de Cartagena, A. MORALES GIL, *El paisaje rural del campo de Cartagena*, dins *Paisajes rurales de España* (Valladolid 1980).

Sobre la Vega Alta, F. GARCÍA MANRIQUE, *Un ejemplo de paisaje agrario de la Vega Alta del Segura: Abarán*, dins «Estudios Geográficos. Homenaje a M. de Terán» (1975), reeditat a *Estudios de Geografía de Murcia*, ps. 273-319; J. SÁNCHEZ SÁNCHEZ, *Características geográficas de la zona de los Losares (Cieza-Calasparra)*, dins «Comunicaciones sobre el carst en la provincia de Murcia» (Múrcia 1972-73).

5. Vid. J. FLORES ARROYUELO, *Los días de la Ilustración: sociedad y cultura*, dins *Historia de la región murciana*, s. XVIII, vol. VII, ps. 108-300.

6. J. RUIZ ALEMÁN, *Aportación para un estudio de la distribución de la propiedad de la huerta de Murcia: el partido de San Benito (1822)*, «Murgetana», 57 (1980), ps. 52-56.

7. M. C. CRESPO ROMERA, *Distribución de la propiedad agraria y su repercusión en la estructura socio-económica de Totana a mediados del siglo XIX* (inèdita).

cials assumits pel repartiment de la propietat, inscrits en la *long durée* i, de l'altra, les línies generals de la seva evolució. Una primera síntesi dels resultats la trobem al nostre llibre *El proceso de modernización de la región de Murcia*.⁸ Més endavant tornarem a referir-nos-hi.

Pel que fa al material d'investigació, es caracteritza, com ja hem dit, per la seva abundància, qualitat i bon estat de conservació, sobretot pel que concerneix el període contemporani. Començant per l'edat mitjana, la documentació més important és constituïda pels repartiments de terres als primers repobladors de Múrcia i Lorca durant el segle XIII.⁹ Aquests textos són fonamentals per a explicar l'especificitat de la propietat feudal a ambdues comarques respecte a València.

Durant l'edat mitjana només podem citar alguns censos de sèquies de les hortes dels dos nuclis citats anteriorment: comencen a partir de la segona meitat del segle XVI i arriben fins al segle XVIII per al primer d'ells; per al segon només n'existeix un, datat el 1627. Després només disposem del cadastre d'Ensenada, del qual els llibres d'eclesiàstics i seglars es conserven a la majoria dels municipis murcians.¹⁰ Finalment, al termini de l'antic règim la documentació es densifica: declaracions jurades dels veïns de Múrcia i Lorca, un cop més, el 1771, 1797, 1803, 1814 i 1846¹¹ i, sobretot, diversos padrons de riquesa datats el 1818 (Bullas, Cehegín, Lorca, Moratalla, Yecla)¹² o el 1815, 1822 i 1840 per a la capital.¹³

Els llibres del cadastre són un bon punt de partida, però, com ja s'ha assenyalat repetidament, la presentació de dades ofereix algunes dificultats metodològiques procedents de la consideració de la terra com un bé lliure, objecte de propietat privada plena. Això esborra del mapa la institució d'hereu, ço que és greu en una regió on les vinculacions ocupaven superfícies realment importants. Conseqüentment, la utilització acrítica d'aquesta font pot conduir a una deformació de les estructures agràries vigents a la darrera fase del feudalisme desenvolupat murcià.

Les declaracions jurades tenen un valor i una fiabilitat molt variables i no tan sols per la seva estreta relació amb el fisc, sinó més aviat per problemes de tipus tècnic: efectivament, sovint se segueixen els més diversos criteris per a la seva redacció, o són omesos els béns vinculats de manera assistemàtica o

8. M. T. PÉREZ PICAZO i Guy LEMEUNIER, *El proceso de modernización de la región de Murcia, siglos XVI-XIX* (Múrcia 1984).

9. Vid. J. TORRES FONTES, *El Repartimiento de Murcia* (Madrid 1960); *El Repartimiento de la huerta y campo de Murcia* (Múrcia 1971); *El Repartimiento de Lorca* (Lorca 1977). També F. JIMÉNEZ DE GREGORIO, *Repoblación y poblamiento del campo murciano*, «Anales de la Universidad de Murcia», 15 (1956), ps. 85-143.

10. Només s'exceptuen Alcantarilla, Alguazas, Bullas, Calasparra, Cotillas, Librilla, Mazarrón, Moratalla, Totana, Villanueva i Yecla.

11. A. M. de Múrcia, lligalls 1635-1645. A. M. de Lorca, lligall 219, sala 1.^a

12. A. M. de Bullas, lligall 48, secció 1.ª A. M. de Cehegín, lligall 49. A. M. de Lorca, lligall 231, sala 1.ª A. M. de Moratalla, lligall 1. A. M. de Yecla, lligall 699.

13. A. M. de Múrcia, Padrón de Utensilio de 1815; lligall 316. Padrón de Riqueza de Huerta y Campo de 1822, lligall 13, i Padrón de Riqueza de 1841, lligall 21.

utilitzats termes molt imprecisos, sobretot fins al 1803,¹⁴ ço que dificulta l'homogeneïtzació de les dades. En general, les de procedència urbana són més correctament elaborades que no pas les rurals, però, malgrat això, aquestes ens donen alguna indicació valuosa. Així, resulten més apropiades per a investigar la vida quotidiana, els diferents *status* socio-econòmics i fins i tot el contingut de la unitat d'explotació que no pas per a conèixer la propietat de la terra *stricto sensu*.

Els padrons de riquesa permeten una explotació molt més senzilla. Són redactats amb un criteri uniforme, la seva presentació acostuma a ser correcta i, sobretot, inclouen un preciós cabal de referències: noms del propietari i de l'arrendatari, dimensions de la propietat i de la unitat d'explotació, divisió en parcelles... La importància heurística d'aquesta font ha sigut mostrada per J. Azagra i J. L. Marco, que han elaborat una monografia sobre l'horta de València amb dades extretes del padró per a la Particular Contribució del 1828.¹⁵

La sèrie de llibres més completa es troba a la capital, i la seva conservació no ha pogut estar més oportuna, ja que no existeix documentació de cap mena, per a la primera meitat del segle XIX, sobre la propietat de la terra en el secà, al revés del que succeix amb el regadiu. El caràcter públic d'aquests textos, el mutu coneixement dels veïns i l'estreta relació de les dades incloses en aquells amb el posterior repartiment de contribucions ens decanten a donar-los un marge de credibilitat relativament ampli, credibilitat que podem abonar en el cas d'algun gran propietari confrontant els béns declarats per ell amb els que surten, poc després, en el corresponent inventari *post-mortem*.

A partir del 1845 els amillaments, els padrons de repartiment i els Llibres d'Aigües constitueixen la font d'informació més important. Com és sabut, els primers es verificaren a escala municipal, mentre que els altres dos afectaven un àmbit més reduït: les diverses heretats de regadiu. L'objectiu de la confecció d'aquests darrers era el repartiment de les despeses comunes entre tots els propietaris de manera proporcional al nombre de tafalles (1 t = 0,11 ha) que posseïen. D'aquesta manera, tant en l'antic règim com en el nou, l'espai regat surt repetidament mesurat i detallat en petites unitats, contrastant amb les imprecisions dels secans i les terres ermes.

- Pel que fa als amillaments, presenten una curiosa dispersió regional:
- Als nuclis de població majors —Múrcia, Cartagena i Lorca— han desaparegut. Això és especialment sensible en el cas de Cartagena, ja que al seu arxiu municipal no hi ha cap mena de documentació alternativa.
  - Això mateix passa amb les petites aglomeracions, amb la sola excepció de Fortuna.¹⁶
  - Els més ben conservats són els procedents de poblacions mitjanes

14. El problema més greu és la inseguretats sobre la inclusió de béns vinculats. Com a cas límit es pot citar el de dues diputacions de Múrcia (Javalí Nuevo i Viejo) i una de Lorca (El Campillo) a les declaracions de les quals del 1803 només hi figuren una vintena de petits propietaris amb un 1,3 % de les terres censades; la resta era d'heretat i no hi apareix.

15. J. L. HERNÁNDEZ MARCO i J. ROMERO GONZÁLEZ, *Feudalidad, burguesía y campesinado en la huerta de Valencia* (València 1980).

16. A. D. de Fortuna, Amill. de 1860, 1876, 1882 i 1892, lligalls 625 i ss.

situades a comarques perifèriques: l'altiplà,¹⁷ la zona del nord-oest,¹⁸ Mula,¹⁹ la vall del Guadalentín²⁰ i Archena.²¹

Contra la fiabilitat dels amillaments s'han fet atacs virulents. El problema, en realitat, afecta tota la documentació redactada a l'era pre-estadística, per la qual cosa la hipercrítica és fora de lloc. El més important, a criteri nostre, no són les xifres absolutes —extensió *exacta* de cada propietari o de cada explotador directe—, sinó les relatives. És a dir, els percentatges respectius de les diferents categories de petits propietaris, mitjans i grans, així com la proporció de superfície cultivada que detenia cadascun. Sempre i quan no es deformin greument les relacions mútues d'ambdós tipus de magnituds, la font és utilitzable, encara que en algun cas sigui necessari revisar-ne els resultats.

Per contra, la credibilitat dels padrons ha estat poc qüestionada. En un medi tan restringit com una heretat, on tots coneixen aproximadament l'extensió de les parcelles dels altres, ningú no hauria estat disposat a pagar més del que li corresponia per causa d'ocultacions fraudulentas. Pràcticament tots els municipis dotats d'horta disposen d'aquesta font.²² El conjunt més ampli es conserva a la capital, on ha estat elaborat per la Junta d'Hisendats (1828, 1853, 1905, 1920...). Després vénen els altres regadius de l'eix segurenc (Molina, Archena, Abarán, Cieza i Calasparra) i els d'algun d'exterior a ell, com ara Cehegín.²³ Finalment, per a les àrees regades per mitjà de fonts existeixen els Llibres d'Aigües, en els quals s'inclouen, a més dels repartiments de despeses, les actes de sessions i les reclamacions dels «hereus»: és el cas d'Alhama, Bullas i Yecla.²⁴

Després de la propietat de la terra, cal referir-nos a la de l'aigua. El caràcter privat d'aquesta pot considerar-se com un dels trets fonamentals de les estructures agràries a les comarques per on no passa el Segura, pobrament dotades en recursos hídrics. Normalment, als seus padrons de riquesa i amillaments figurava també la quantitat d'aigua detinguda individualment (excepte en el cas de Mula). Però, a més, existeix una font específica elaborada amb la finalitat exclusiva de registrar els propietaris d'aigües. Es tracta de llistes nominatives en les quals apareix el nombre d'hores d'aigua (Moratalla), *bilas* (Lorca) o *cuartos*

17. A. M. de Jumilla, Amill. de 1861, 1876 i 892 (sense catalogar), A. M. de Yecla, Padrón de Tierras Arrendadas de 1838, lligalls 699 i 700.

18. A. M. de Bullas, Amill. de 1870, 1882 i 1892, lligalls 21-25. A. M. de Calasparra, Amill. de 1861 i 1876 (sense catalogar). A. M. de Cehegín, Amill. de 1844, 1851, 1873-74, 1892, lligalls 60, 61 i 62.

19. A. M. de Mula, Amill. de 1853 (sense catalogar).

20. A. M. d'Alhama, Amill. de 1857, 1866, 1889-91, 1892, lligalls 238, 251 i 252. A. M. de Totana, Amill. de 1851, 1861, 1882 i 1892.

21. A. M. d'Archena, Amill. de 1857, 1860, 1881, 1892, lligalls 21, 52, 53, 54.

22. Els llibres es guarden en alguns casos a les instal·lacions pròpies de l'Heretament (Calasparra, Molina) i en d'altres a l'Arxiu Municipal (Cieza, Abarán, Archena). A Múrcia capital els conserva la mateixa Junta d'Hisendats. En canvi, els de Cotillas han sortit en un registre notarial protocol·lat a Múrcia (*vid.* A. H. P. M. Esc.º J. Santiago Acuña, 1816-1851, p. 4199 [sense foliar]).

23. A. M. de Cehegín, Libros de Aguas, lligalls 47, 48 i 49, secc 2.

24. A. M. d'Alhama, Libros de Aguas, lligalls 260-261. A. M. de Bullas, *Id. id.*, lligall 8, secc. 2. A. M. de Yecla, lligalls xxviii-xxxix.

(Mula), així com la seva numeració o situació i, en el cas de Lorca, la renda que produeixen.²⁵

Manca alludir a una masa documental que no se sol citar en les introduccions metodològiques sobre el tema de propietat de la terra: els protocols notariais. Encara que les dades extretes de les actes no poden ser aplicades a l'elaboració de «talls» sincrònics, la seva utilització és inexcusable en dues direccions d'investigació molt concretes:

1. Institució d'hereu, desvinculació i desamortització. Els textos més importants en aquest sentit són els expedients realitzats judicialment i després protocol·lats per a dividir els vincles. És gràcies a ells que podem quantificar l'abast regional de la institució d'hereu.²⁶ En segon lloc, les escriptures de compra-venda de béns desamortitzats i desvinculats, l'explotació dels quals permet mesurar la més o menys rapidesa d'ambdós processos i conèixer els grups socials beneficiats.²⁷

2. Moviment de compra-venda de terres, amb la finalitat de conèixer-ne el ritme secular i les tendències cap a la concentració o la dispersió. El volum, realment ímprobable, de la documentació a utilitzar és facilitat, en el cas de Múrcia, per l'existència d'índexs (excepte en la capital) i per la conservació del Registre d'Hipoteques antic en aquesta ciutat i a Lorca, els llibres del qual extracten les actes i en faciliten la consulta.

La propietat feudal

Des de mitjan segle XVIII fins al 1940-1950, aproximadament, les estructures de la propietat murciana han presentat un alt grau d'estabilitat, és a dir, s'han caracteritzat per la permanència bisecular de determinants trets de base. Això no ens ha de tapar, però, la cesura que separa el període 1750-1836 de l'immediatament posterior, l'origen del qual no és altre que el canvi de marc jurídic-polític generat per la revolució burgesa. No es pot escriure amb un mínim de rigor sobre el repartiment de la terra sense deixar clarament establert el diferent contingut del terme *propietat* en el sistema feudal i en el capitalista.

¿Quins van ser els caràcters específics de la propietat feudal a Múrcia? En opinió nostra es poden resumir en dos: dèbil pes de les senyories i, a la inversa, profunda incidència del procés d'amortització en tot el sentit del mot.²⁸

Respecte als primers, és sabut que el Regne de Múrcia mai no constituí una terra molt senyorialitzada, malgrat la proximitat de València. Segons les tradi-

25. A Moratalla aquestes fonts han desaparegut. A Lorca i Mula es conserven en institucions específiques: Sindicato de Riegos y Heredamientos, respectivament.

26. A nivell regional el major nombre de particions de vincles es localitza a Múrcia i Lorca. A la resta de municipis escasseja aquest tipus de documentació, no sabem si per repugnància a declarar la massa de béns que detenien o per estalviar despeses.

27. Vid. P. SEGURA ARTERO, *La desamortización en Murcia, 1798-1836* (tesi doctoral inédita).

28. Vid. M. PESET, *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra* (Madrid 1982).

cions de les corones d'Aragó i de Castella, en els territoris reconquerits per la primera predominà el règim senyorial, mentre que en els ocupats per la segona les terres foren repartides proporcionalment a la seva qualitat entre els repobladors, als quals hom va donar el consistori com a estructura política. D'aquí que el règim senyorial només figurés en els intersticis de l'organització municipal dominant; i, malgrat això, presenta una gran diversitat de models: comanadories, senyories laiques i senyories eclesiàstiques. Pel que fa a la seva diferent incidència sobre les estructures de la propietat, és preferible agrupar-les en dos blocs (mapa 1).

1. Grans senyories d'origen medieval i caràcter jurisdiccional, els titulars de les quals gaudien de rendes prou elevades a causa de la seva participació a la fiscalitat reial (alcabales i terçades) o eclesiàstica (delmes). En el primer cas hi havia el marquès de Villena (senyor de Jumilla) i el de Los Vélez (senyor de Mula, Molina, Alhama i Librilla). Al segon, les comanadories de San Juan (Calasparra-Archena) i Santiago (Moratalla, Caravaca, Cehegín, Bullas, Cieza, Totana). Els dominis d'aquest tipus constituïen el grup més important pel que fa a extensió superficial i nombre d'habitants, però els seus titulars no eren senyors pairals ni a penes tenien, a nivell personal, finques a les seves jurisdiccions respectives, per la qual cosa influïen molt poc en l'evolució de la propietat. A més detalls, exercien una detracció molt moderada, en part perquè es tractava de nuclis de població de mida considerable, habitats majorment per cristians vells, ço que els permeté resistir amb èxit als seus senyors. Però també influí la base fiscal de les rendes d'aquests i el fet que incrementessin llur quantia monopolitzant les pastures —*yerbas*— o, com en el cas de Mula i Alhama, acaparant una quantitat gens menyspreable d'aigua.

2. Petites senyories, més tardanes que les anteriors (segle XVI o primera meitat del XVII), establertes generalment sobre comunitats rurals musulmanes i dotades d'una fesomia jurídica més complexa. Eren, a la vegada, pairals i jurisdiccionals. A més, en un gran nombre de casos, els seus titulars detenien possessions territorials importants. El muntant de la detracció era aquí força oneros: partició de fruits (1/7 o 1/8 al regadiu; 1/9 o 1/11 al secà) i dret a percebre *luismos y fadigas*. Ateses les reduïdes dimensions dels nuclis de població implicats, aquesta detracció va mantenir-se malgrat la posterior expulsió dels moriscs. Així, la vall de Ricote i Lorquí (Comanadoria de Santiago), Cotillas (marquès de Corvera), Albudeite (marquès de Montalegre), Ceuti (del noble anterior juntament amb el marquès d'Espinardo) i Campos del Río (marquès de La Corona).²⁹

29. Sobre el tema de les senyories a Múrcia, *vid.* J. TORRES FONTES, *El señorío y la Encomienda de Cámara*, «Documentos para la Historia Medieval de Cehegín» (1982); *El señorío de Abanilla* (Múrcia 1982°); *El señorío de Alguazas en la Edad Media*, «Murgetana», LXIX (1982), ps. 81-114; S. FRUTOS HIDALGO, *El señorío de Alcantarilla* (Alcantarilla 1973); I. MOZAS i J. B. VILAR, *Un conflicto de señoríos en la España del XV. Pleito entre la villa de Alhama de Murcia y su señor el marqués de los Vélez*, «Estudis», 6 (1978), ps. 27-69. *Vid.* també les Cartas Pueblas de La Raya (1558) y Agramon (1800), a M. T. PÉREZ PICAZO i G. LEMEUNIER, *La cuestión agraria en el reino de Murcia en torno a 1800*, «Arcas», 5, ps. 50-95.

Existeix un subtípus digne de menció especial: els «*señorios de la seda*», que constituïen un cinturó discontinu a l'horta de la capital. Generalment havien estat muntats per membres de l'oligarquia urbana que, actuant com a empresaris agrícoles, havien finançat les obres de regadiu, havien organitzat l'hàbitat i atret mà d'obra mitjançant concessions de terres a cens emfitèutic. Posteriorment, al llarg del segle XVIII, l'emfiteusi anà desapareixent i el seu lloc fou ocupat per l'arrendament; per això els emfiteutes no accediren a la propietat i aquesta no es fragmentà, a la inversa del que succeí a València. Finalment, hem d'assenyalar que en aquests la detracció mai no presentà un caràcter tan opressiu com en el cas anterior, entre altres raons per l'absència de jurisdicció (excepte a Espinardo i Beniel), motivada al seu torn per la proximitat de la capital i el seu poderós consistori.

Respecte al moviment d'amortització, remunta al segle XVII, quan comença la repoblació pròpiament dita i l'economia murciana és sòlidament assentada sobre la terra, gràcies a l'avenç de les rompudes. S'havia pogut esperar que amb l'expansió d'aquestes cristallitzaria un concepte de propietat pròxim al del capitalisme, però, a la pràctica, les coses succeïren d'una altra manera i és el concepte de propietat feudal el que s'imposa i es defensa fins al 1836. El mecanisme utilitzat per a això foren, en el cas de l'Església, les disposicions sobre béns de mans mortes, i, en el cas de les oligarquies, la institució d'hereu.³⁰ Des de la promulgació de les lleis de Toro (1505), no era necessària l'autorització reial per a vincular «*el tercio y remanente del quinto*» del patrimoni. La institució va passar des de les grans famílies nobles a les hidalgues i a les de l'oligarquia urbana, tant pel mimetisme social com per les noves facilitats jurídiques. En el cas de Múrcia, a més, existí per part dels privilegiats un projecte conscient d'assegurar el seu *status* socio-econòmic en el nou model de creixement regional basat en l'agricultura.

El repartiment de la propietat amortitzada fou molt desigual entre els sectors de la classe dominant, l'Església i els grups anteriorment citats, i la primera quedà molt per darrere dels segons.³¹ Fins i tot als regadius del Segura, on els béns de mans mortes assoliren la seva màxima extensió, mai no representaren més de l'11 o del 12 % de la superfície cultivada, i fora d'aquest eix els percentatges cauen a més de la meitat. Per contra, el clergat va interessar-se per una altra mena de riquesa de més fàcil gestió: l'aigua, els immobles urbans i els censos consignatius.

Pel que fa a la institució d'hereu, en vigílies de produir-se'n l'abolició, era situada de manera preferencial a les àrees de més rendibilitat econòmica: sectors irrigats, tant del Segura com dels seus afluents, i terres de secà, més productives (canals, zones d'aigües freàtiques superficials, etc.). Els primers constituïen l'autèntic «pol» regional de les vinculacions, que en les successives hortes del Segura ocupaven un percentatge de superfície conreada mai no inferior al 50 %:

30. Sobre el tema de l'heretat és de consulta inexcusable el llibre de B. CLAVERO, *Mayorazgo y propiedad feudal en Castilla, 1369-1836* (Madrid 1974). També B. CLAVERO, P. RUIZ HERNÁNDEZ MONTALBÁN, *Estudios sobre la revolución burguesa en España* (Madrid 1979).

31. Sobre aquest tema, *vid.* P. SEGURA ARTERO, *op. cit.*

90 % a Moratalla, 65 % a Calasparra i Cieza, 51 % a la vall de Ricote i Archeda, 66 % a Molina-Alguazas i 61 % a la capital. Als regadius exteriors (rius Mula, Guadalentín, Argos, Quipar i Benamor) aquestes proporcions oscil·laven entre el 60 % (Lorca) i el 75 % (Cehegín). Per contra, al secà la concentració era més baixa: 24 % a Alhama, 42 % a Lorca, 44 % a Múrcia..., amb l'assenyalada excepció de la comarca del nord-est, on les xifres puguen fins a un 70 % a Bullas-Cehegín i un 73 % a Moratalla.³²

Quelcom de semblant succeïa amb l'aigua a aquelles comarques on el dret d'utilització era separat de la propietat de la terra. Efectivament, el moviment de privatització d'aquells fou contemporani de l'ona amortitzadora. Fins llavors el seu estatut havia presentat a la regió tres formes distintes: propietat col·lectiva allà on els recursos hídrics eren abundants (cas del Segura); propietat privada de les fonts i pous, i propietat també privada però de gestió comunitària allà on el líquid element era escàs (afluents). És en aquests darrers on els detentors d'heretats i l'Església (per exemple, la fàbrica parroquial de Moratalla, el capítol eclesiàstic i els convents de monges de Lorca) aconseguiren quasi monopolitzar aquests recursos: a Lorca el 80 % de les *hilas* del Guadalentín estaven amortitzades. En una regió àrida, on l'aigua és un bé, aquest acaparament creà una estructura de poder molt eficaç.

El problema hídric constitueix una de les qüestions que travessa sense resoldre's la fractura entre l'antic règim i el nou. Fins al 1960 a Lorca, Mula, Pliego i Alhama, i fins al 1981 a Moratalla, l'aigua continuà essent propietat privada i venent-se en pública subhasta. Toquem així el primer dels fenòmens de lenta evolució que confereixen un aspecte estable a les estructures de la propietat murciana. El segon rau en l'alt nivell de concentració de la terra a què s'arribà durant el segle XVIII i que es conserva al llarg del XIX, concentració que no impedeix el també alt nivell de dispersió dels patrimonis, a escala comarcal i fins i tot regional. Finalment, i en tercer lloc, s'observa un pertinaç predomini de l'explotació indirecta sobre la directa entre les dues dates escollides.

Les arrels del procés de concentració cal buscar-les en l'estratègia matrimonial dels detentors d'heretats, que conservaven una estricta endogàmia. A les darreres dècades del segle XIII aquesta pràctica havia conduït a l'acumulació de vinculacions (45 el comte del Valle de San Juan, 21 els Mula García Alcaraz de Lorca, 23 els Chico de Guzmán...) i a la desaparició de nombrosos llinatges patricis. L'evolució posterior, al llarg del segle XIX, no serà prou ràpida per a canviar aquest estat de coses; de fet, la desamortització i la desvinculació cooperaren a accentuar el procés iniciat a la fi del segle XVII.

Però una tal acumulació d'heretats, fundades en dates i llocs diferents, a la llarga havia de produir la complexa situació geogràfica de les fortunes agràries. A aquesta font de dispersió se n'hi afegia una altra de més antiga: la manera en què es feren les rompudes. Aquestes no presentaren en cap moment l'aspecte

32. Vid. M. T. PÉREZ PICAZO i G. LEMEUNIER, *op. cit.*, ps. 212-217 i 234-238. En aquest llibre s'ofereixen els primers resultats de la meua investigació sobre l'abast de les heretats i la propietat vinculada al regne de Múrcia; posteriorment hem constatat la necessitat d'incrementar les xifres a les quals havíem arribat.

d'un front continu, sinó el d'un arxipèlag de taques conreades en el si de les terres incultes. Conseqüentment, els membres de l'oligarquia arribaren a posseir finques en la majoria dels punts romputs, atès que els treballs es feren en diverses èpoques i per successives onades. El fenomen, mal comprès, ha contribuït a crear un tòpic tenaç: la «llegenda àuria» del predomini de la petita propietat.

Aquesta creença s'ha vist facilitada per la importància que en aquesta regió ha tingut des de sempre l'explotació indirecta. Abans del segle XVIII l'oligoantropia (densitats del 6,49 % hab/km² a finals del segle XVI i de 7,31 a finals del XVII)³³ obligà els grans propietaris a consentir avantatges als pagesos: tinença a cens emfitèutic amb renda moderada primer, i després arrendaments llargs, perdó d'endarreriments, etc. Les facilitats foren més grans allà on era més pre-emptòria la necessitat de mà d'obra —els regadius—, però fins i tot al secà s'observava la mateixa tendència, sobre la base de la parceria o *terratge*: era impensable organitzar el treball de la terra a base de jornalers, poc nombrosos i, per tant, cars. Però a partir de la segona meitat del XVIII la població rural s'incrementà —densitat del 22,32 % el 1787—, i aquest augment produí diverses conseqüències en els dos espais agrícoles citats. Als primers, les unitats d'explotació comencen a fragmentar-se. Al segon, el desenvolupament numèric dels jornalers i el fet de conrear terres susceptibles únicament d'un conreu extensiu permeté la constitució d'unitats més grans portades directament. Malgrat això, continuaren coexistint amb els sistemes tradicionals de l'arrendament i la parceria, fins al límit ínfim del peculí, pràctica que cooperà a polvoritzar les explotacions. D'aquesta manera, ni a les hortes ni als camps sorgiren grans arrendataris que portessin pel seu compte finques d'extensió considerable: a la dispersió geogràfica del patrimoni s'hi afegí ben aviat la del seu aprofitament.

¿Quin impacte provocaria la desaparició de la propietat feudal en unes estructures com les descrites i en uns camps que començaven a superpoblar-se?

La propietat privada

Després dels avanços i retrocessos de la revolució burgesa a les primeres dècades del segle XIX, es posen en vigor, quasi alhora, les disposicions legals sobre desamortització (1836), supressió de senyories (1837) i desvinculació (1841). A partir d'aleshores desapareix la superposició de drets característica de la propietat feudal: la terra s'ha convertit en un bé lliure.

Sembla evident que, en el cas de Múrcia, la desaparició del règim senyorial no va poder exercir un impacte molt gran en el repartiment de la propietat, atès que les grans senyories jurisdiccionals no eren territorials i que en els altres el règim d'arrendament s'havia imposat a l'emfiteusi des de finals del segle XVII. Per contra, la desamortització i la desvinculació hagueren d'influir en una mesura més gran. Encara que els béns de mans mortes, com sabem, tenien un abast molt més petit que les vinculacions, es posaren a la venda íntegrament, cosa que no

33. M. T. PÉREZ PICAZO i G. LEMFURIER, *Notas sobre la evolución de la población murciana a través de los censos nacionales (1530-1970)*, «Cuadernos de Investigación Histórica», 6 (1982), ps. 5-37.

succeí amb aquestes últimes. El doble procés generà un important tràfic de terres, el balanç del qual ens ha de permetre respondre a una doble pregunta: ¿qui en sortí perjudicat i qui en sortí beneficiat i, sobretot, com va influir en la posterior evolució de la propietat?

Deixant a part les institucions eclesiàstiques, els grups socials més afectats foren, en primer lloc, els titulars de petites heretats que havien anat a mal borràs, els quals no tenien el capital necessari per afrontar les càrregues (pensions de cens, pies memòries), conrear les finques i reparar els immobles urbans. Després, un sector considerable de l'oligarquia els membres de la qual estaven endeutats o patien d'una mentalitat conservadora, ço que dificultà la seva adaptació a les noves regles del joc polític i econòmic. Ambdós collectius posaren ràpidament en venda —ja des del Trienni— una masa considerable de béns, encara que el període més actiu en aquest sentit fou el decenni 1836-1845.

L'aparent homogeneïtat dels grups perjudicats contrasta amb la diversa adscripció social dels beneficiaris. La major part procedia del sector més dinàmic de l'oligarquia, i la resta era constituïda per un nombre reduït de comerciants enriquits establerts a Múrcia, Cartagena i Lorca. Els seus noms encapçalaven les nòmines dels compradors de béns desamortitzats i desvinculats. A més, els detentors d'heretats aprofitaren la nova legislació per a racionalitzar parcialment els seus patrimonis, venent-se les finques més allunyades o de més difícil gestió. Pel que fa als comerciants, l'origen de la seva fortuna era l'acumulació aconseguida gràcies a la conjuntura comercial de finals del segle XVIII a Múrcia: la revolució burgesa els permeté invertir llurs beneficis en terres, i passaren doncs immediatament a integrar-se a les files de la vella oligarquia, amb la qual compartiren el protagonisme de la vida política regional.

Molt per darrere d'aquesta minoria, que adquirí en extensos lots el 75-80 % de les propietats alienades, figuren els llauradors i alguns membres de les classes mitjanes urbanes, que accedeixen al 20-25 % restant en parcelles quasi minifundistes: les superfícies venudes es repartiren entre les diferents capes socials quasi en proporció directa al volum de terres que posseïen prèviament. El resultat d'aquest procés simultani de concentració i fragmentació només podia ser la polarització econòmica i social: ha augmentat el nombre de petits propietaris, però també el percentatge de superfície conreada que tenien els grans propietaris. Quan la conservació de les fonts ens permet confrontar les dades del cadastre d'Ensenada o les d'algun padró de riquesa de 1818 amb l'amillament del 1851 o del 1861, el fenomen es fa evident: la propietat s'ha concentrat més del que ja ho estava al segle XVIII i s'ha produït un major desnivell entre les diferents categories de pàgesos.

L'altra cara de la moneda és la parallela fragmentació de la unitat d'exploració, que segueix una evolució inversa a la propietat durant tot el segle XIX. El fet es dona tant al regadiu com al secà, encara que en el primer el ritme de subdivisió fou més ràpid. Les seves arrels cal buscar-les tant a l'increment de població rural —ja assenyalat— com en el desenvolupament de l'esperit capitalista, que estimulava antics i nous terratinents a maximitzar llurs beneficis parcel·lant les finques. Per exemple, el comte del Valle de S. Juan, amo de 5.000 tafulles a l'horta de Múrcia, triplica el nombre d'arrendataris entre el 1824 i el

1890. A la llarga, hagué de produir-se la proletarització d'un grup social el *status* del qual havia estat tradicionalment alt a Múrcia.

Un cop passat el període immediatament posterior a la revolució burgesa, és a dir, a partir de 1850-60, s'observa una incipient tendència a la divisió de la propietat que podria relacionar-se amb la posada en marxa de les noves lleis sobre l'herència. Malgrat tot, la gran depressió finisecular no trigà a ralentitzar-la: des de 1876-77, aproximadament, es produeix un moviment general de compravendes i un augment del nombre d'embargaments.³⁴ Això no obstant, el tràfec de terres no tingué un abast considerable, car la quantitat de finques alienades fou important, però no així la seva extensió, que acostumava a ser modesta. Més que referir-nos a una nova etapa de concentració, sembla més pertinent considerar-la com una aturada del procés iniciat en les dècades centrals del segle XIX, que podia haver fet entrar precoçment Múrcia en una fase d'accelerada redistribució de la terra, similar a la que va tenir lloc durant el període contemporani en altres àrees llevantines.

S'entra, doncs, en el segle XX amb una estructura caracteritzada per l'oposició entre un reduït estrat de grans propietaris, amos del 65-80 % de les superfícies conreades, i un altre de molt més gran de petits i mitjans propietaris les parcelles dels quals eren tan petites que, en molts casos, no tenien cap valor econòmic. Segons Herin,³⁵ la tendència no és invertida fins a la dècada de 1920-30, i amb molta rapidesa a partir de 1950-60, sobretot als regadius. Per contra, el secà continua mantenint la fesomia tradicional, una mica més atenuada, fins al present: les monografies geogràfiques mencionades al començament són conformes en aquest respecte.

L'evolució de conjunt impedeix individualitzar les peculiaritats dels diferents espais agraris regionals: l'anàlisi del repartiment de la terra en cadascun d'ells reflecteix les grans etapes de la conquesta del sòl i les estructures agràries de l'Antic Règim i constitueix un autèntic palimpsest. *Grosso modo*, es poden assenyalar quatre àrees dotades d'indubtable especificitat:

1) Els regadius del Segura, on l'amortització assolí la màxima expansió, presenten fins a les dates indicades un alt nivell de concentració de la propietat. Només després de la guerra civil les hortes murcianes deixaren de ser collectius de petits arrendataris proletaritzats, atès l'accés massiu d'aquests a la terra. A la de Múrcia, per exemple, un 12 % dels propietaris posseïen el 73 % del sòl el 1853 i el 71 % el 1895. És també en aquest espai on s'observa d'una manera més perceptible la ràpida subdivisió de les explotacions que conduí a una proletarització massiva dels conreadors directes.

2) Els regadius exteriors presenten una concentració menor si s'exceptua Lorca. A Cehégín, segons l'amillament del 1861, un 4,15 % dels propietaris posseïa el 54,96 % de la terra irrigada; a Mula, els percentatges passen a 12,5 % i un 58,42 %, respectivament; i a Moratalla cauen fins a un 7,3 % i un 51 %.³⁶

34. Vid. M. T. PÉREZ PICAZO, *Oligarquía urbana y campesinado en Murcia* (Múrcia 1979).

35. R. HERIN, *Les «huertas» de Murcia*, op. cit.

36. Ens referim aquí, naturalment, als regadius del Benamor i El Alhárabe, no als del Segura, que travessa per l'extrem nord-oest el terme municipal de Moratalla.

Però en aquestes àrees la qüestió candent era l'estatut de l'aigua, que continuà monopolitzada per unes quantes famílies i venent-se en pública subhasta fins a les dates assenyalades (a excepció de Cehegín), la qual cosa es traduí en una conflictivitat vertical agudíssima.

3) Els regadius de font foren probablement els més antics de la regió: molts d'ells reproduïen els emplaçaments de les alqueries musulmanes. La densitat de l'ocupació humana era en funció del dèbit de les deus corresponents, d'aquí la diferència entre nuclis de població com Yecla, Jumilla, Alhama i, en part, Totana i Moratalla —i la nebulosa de caseries i petits pobles escampats en els camps i muntanyes murcians. Els primers tenien àrees regades relativament importants, amb xarxes de sèquies i heretaments, mentre que els segons només podien donar lloc a hortes reduïdes, que aprofitaven l'aigua mitjançant l'emmagatzemament en basses, estancant-la posteriorment per al seu repartiment mitjançant reglamentacions molt rígides que ens recorden les d'alguns oasis africans. La propietat del líquid element era privada allà on escassejava, com Lorca i el camp de Cartagena,³⁷ i colectiva allà on les dotacions s'incrementaven, com a Caravaca i Moratalla. En aquestes darreres l'abundància de fonts permeté, fins avui, una organització de l'espai agrícola no gaire diferent de la del segle XVI: proliferació de petites aglomeracions voltades d'hortes minifundistes i, prop d'elles, grans espais coberts de secà extensiu, matolls i bosc, repartits d'enormes finques. D'aquesta manera, l'antiguitat del poblament es reflecteix en tots els casos citats a través de l'extrema dispersió de la propietat de la terra. El percentatge de petits i mitjans propietaris és aquí el més alt de la regió, així com el de la superfície que aquests detenen. Tanmateix, i a nivell individual, les parcel·les són petitíssimes, ço que planteja actualment greus problemes econòmics. L'única —i assenyalada— excepció és representada per Lorca.

4) Els secans hans constituït fins al moment present el reducte de la gran propietat. No obstant això, aquesta rarament assoleix dimensions latifundistes, i són inusuals les finques més grans de 1.000 ha. A escala comarcal, el nivell de concentració acostuma a estar en relació inversa amb l'extensió assolida pel regadiu, fenomen encara pendent d'interpretació. Així, els municipis per on passa el Segura i el Guadalentín presenten un repartiment de la terra menys polaritzat que els exteriors a aquest eix, si n'exceptuem Fortuna. Això es veu acudint als mateixos exemples utilitzats per al regadiu el 1861: Jumilla, Mula i Moratalla. Els percentatges respectius de grans propietaris i superfícies ocupades per ells són el 9 % i 66 %, 21 % i 82 %, 11 % i 81 %. És molt possible que el fet es relacioni amb la data en què es feren les rompudes: com més tardanes van ser, l'acaparament per part de l'oligarquia fou més fàcil i menor la subdivisió posterior, atès que, a més, les àrees regades havien estat condicionades des de feia segles, cosa que en dificultava la monopolització.

Tal versió explicaria també el cas de Fortuna, únic secà dominat per la petita propietat: allí els regadius són de petita mida i la rompuda dels camps començà molt aviat, estimulada per l'autonomia del petit municipi.

37. En aquest darrer hi ha situada la *pedanía* de Lobosillo, els veïns de la qual es veïen obligats a sostenir al llarg del segle XIX una lluita sense treva amb la família Girón, propietària de l'única font de terme susceptible d'aprofitament agrícola.

Respecte a la forma de gestió d'aquest espai, el tret fonamental és la complexitat fins ben entrat el segle xx. En general, la porció més fèrtil era portada directament pel propietari o per algun arrendatari que tenia algun capital. La resta es dividia en explotacions de dimensions variables (mínimes en el cas dels peculis) que es donaven en parcel·les o terratges (terme local). Les particions de fruits reproduïxen tan exactament com un mapa la diferent productivitat dels secans regionals, estretament relacionada, al seu torn, amb l'índex pluviomètric. A les zones més seques (Altiplano, Campos de Cartagena i Lorca) se segueix el partit de 6/1 o 7/1, mentre que al nord-oest, més humit, puja a 5/1 o 4/1. I tant en unes com en altres la vinya i l'oliverar es porten a mitges. A les grans finques no és estrany que hi coexisteixin les tres formes d'aprofitament..., a les quals es pot afegir eventualment el pagament d'una renda en metàl·lic si existeix alguna parcel·la de regadiu. Es veu fàcilment la dificultat que presenten aquests «agregats» agrícoles per a definir i seguir la renda de la terra amb un mínim d'ortodòxia econòmica.

Conclusions

Si volem resumir breument l'evolució experimentada per la propietat de la terra i llurs estructures entre el 1750 i el 1936, cal destacar quatre punts fonamentals:

1. La importància de l'heretat en el darrer període del feudalisme desenvolupat i el profund solc que restà després de la seva desaparició en el repartiment social de la terra.

2. La forta pressió de la classe dominant en ambdós sistemes socio-econòmics sobre els espais agrícoles més productius i sobre l'aigua. D'aquí l'elevat nivell de concentració aconseguit als regadius segurencs, que no comença a cedir fins ben entrat el segle xx.

3. L'estreta relació existent entre aquest fenomen i la cronologia seguida en l'ocupació del sòl. Els regadius més antics acusen una major fragmentació, i això mateix passa amb els secans ocupats precoçment, com les canals de Moratalla, Fortuna i determinades àrees del Camp de Múrcia, Lorca i Cartagena. Per contra, les hortes condicionades els segles xvii-xviii i els camps romputs en aquesta darrera centúria foren presa de les oligarquies regionals, que s'asseguraren lots de terra considerables.

4. Des del punt de vista del repartiment social, es mantindrà fins el 1936 el predomini dels descendents de l'antiga oligarquia, com demostra l'elevat nombre de nobles que encapçalen les llistes de la contribució territorial. L'avanç de la propietat urbana (si exceptuem el petit col·lectiu de comerciants assimilat a les classes dominants a mitjan segle xix) i pagesa és lent i feixuc: el seu ritme no és visiblement accelerat fins després de la data que hem escollit com a límit. Més encara: la presència de comerciants rics és una raresa fora de les comarques centrals —Múrcia capital, Cartagena i Lorca—, dotades d'una economia més oberta i diversificada. A les zones perifèriques es conservà tenaçment una distribució de la terra molt semblant a la del segle xviii.